

شهری بر هامون نهاده

(جستارهایی در باب پیشینه اصفهان)

محمد حسین ریاحی

دکتر مریم قاسمی سیچانی و دکتر محسن جاوری

سرشناسه	: ریاحی، محمدحسین، ۱۳۳۹ -
عنوان و نام پدیدآور	: شهری بر هامون نهاده: جستارهایی درباب پیشینه اصفهان/ محمدحسین ریاحی، مریم قاسمی سیجانی، محسن جاوری؛ [به سفارش] مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل.
مشخصات نشر	: اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری	: ۲۴۸ ص: مصور.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۱۳۲-۰۶۳-۷
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیا
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: معماری -- ایران -- اصفهان
موضوع	: اصفهان -- تاریخ
موضوع	: اصفهان -- سرگذشتنامه
موضوع	: اصفهان -- آثار تاریخی
شناسه افزوده	: قاسمی سیجانی، مریم
شناسه افزوده	: جاوری، محسن، ۱۳۴۸ -
شناسه افزوده	: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان
شناسه افزوده	: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان/ مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۱ ۷۷۹/۷۳/DSR
رده‌بندی دیویی	: ۹۵۵/۹۳۲۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۸۶۲۵۴۳

مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل
دایره به خدمات اصفهان

شهری بر هامون نهاده: جستارهایی درباب پیشینه اصفهان

نویسندگان: محمدحسین ریاحی، دکتر مریم قاسمی سیجانی

و دکتر محسن جاوری

ویراستار: شهناز خواجه/ استخراج نمایه: علیرضا مساح

ناشر: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان

مدیر تولید: مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل

طرح جلد: وحید شریفی/ لیتوگرافی، چاپ و صحافی: مجتمع چاپ رضوی

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۱/ قطع: وزیری/ ۲۴۸ صفحه

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه/ قیمت ۵۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۳۲-۰۶۳-۷

مراکز پخش: ۲۲۰۸۱۸۰ و ۲۲۳۱۰۸۶-۰۳۱۱

فهرست مطالب

سخن مرکز

پیش‌گفتار

دوره‌های باستانی (دکتر محسن جاوری) ۱۵

دوره‌های یارینه‌سنگی و فراپارینه‌سنگی: ۱۶ / دوره‌نوسنگی: ۱۷ / جایگاه اصفهان در باستان‌شناسی ایران: ۱۹

سیری کوتاه در تاریخ فرهنگ اصفهان (محمدحسین ریاحی) ۲۳

اصفهان در دوران باستان: ۲۴ / اصفهان و تمدن اسلامی (قرون نخستین هجری): ۲۵ / اصفهان در دوران آل‌بویه و پیش‌کاکویه: ۲۸ / اصفهان در دوران سلجوقی: ۳۰ / اصفهان در دوران خوارزمشاهی، مغول و ایلخانی: ۳۳ / اصفهان در دوران تیموری و ترکمانان: ۳۴ / اصفهان در دوران صفوی: ۳۶ / اصفهان از پایان عصر صفوی تا دوره معاصر: ۳۹ / نتیجه: ۴۱ / منابع و مآخذ: ۴۳

رجال و مشاهیر اصفهان (محمدحسین ریاحی) ۴۷

سلمان فارسی: ۴۷ / نافع (شیخ‌القراء): ۴۸ / علی بن سهل: ۴۸ / شیخ ابومسعود رازی: ۴۹ / حمزه اصفهانی: ۴۹ / ابوالفرج اصفهانی: ۵۰ / اسماعیل بن عباد: ۵۰ / ابوعلی مسکویه: ۵۲ / ابن‌سینا: ۵۳ / حافظ ابونعیم: ۵۵ / ابو عبدالله معصومی: ۵۶ / رافع اصفهانی: ۵۶ / مافروخی اصفهانی: ۵۸ / عماد کاتب: ۵۹ / جمال‌الدین عبدالرزاق: ۶۰ / رفیع‌الدین لسانی: ۶۰ / کمال‌الدین اسماعیل: ۶۱ / باباهای اصفهان: ۶۲ / بابا رکن‌الدین: ۶۳ / غیاث‌الدین جمشید کاشانی: ۶۵ / صائن‌الدین ترکه اصفهانی: ۶۷ / شاه علاء‌الدین محمد: ۶۷ / شیخ بهاء‌الدین محمد عاملی (شیخ بهائی): ۶۸ / شقایب اصفهانی: ۶۹ / میرداماد: ۷۰ / علیرضا عباسی: ۷۱ / میرفندرسکی: ۷۱ / ملاصدرا: ۷۲ / ملا محمدتقی مجلسی: ۷۳ / ملا محسن فیض کاشانی: ۷۴ / صائب: ۷۴ / آقا حسین خوانساری: ۷۵ / علامه محمدباقر مجلسی: ۷۷ / آمنه بیگم: ۷۹ / ملا محمدصادق اردستانی: ۸۰ / فاضل هندی: ۸۰ / ملا اسماعیل خواجه‌جویی مازندرانی: ۸۱ / آقا محمد بیدآبادی: ۸۱ / هاتف اصفهانی: ۸۲ / وحید بهبهانی اصفهانی: ۸۲ / محمدکاظم واله اصفهانی: ۸۳ / نشاط: ۸۳ / ملاعلی نوری: ۸۴ / حاج سید محمدباقر شفتی (حجت‌الاسلام): ۸۵ / محمدابراهیم کلباسی: ۸۸ / شیخ محمدحسن نجفی (صاحب جواهر): ۸۸ / سروش: ۸۸ / محمدرضا صهبای قمشاهی: ۸۹ / آخوند کاشی: ۹۰ / آیت‌الله العظمی سید محمدباقر درچه‌ای: ۹۰ / میرزای نائینی: ۹۱ / آیت‌الله العظمی سید ابوالحسن اصفهانی: ۹۱ / وحید دستگردی:

۹۱/ حاج آقا رحیم ارباب: ۹۲/ جلال‌الدین همایی: ۹۳/ بانو سیده نصرت امین: ۹۴/ آیت‌الله
دکتر سید محمد حسینی بهشتی: ۹۵/ حبیب‌الله فضائلی: ۹۶/ منابع و مآخذ: ۹۹

مختصری دربارهٔ محلات، بازارها و باغ‌های اصفهان (محمدحسین ریاحی)..... ۱۰۱

گذری بر محلات اصفهان: ۱۰۱/ بازارهای تاریخی اصفهان: ۱۱۰/ باغ‌های تاریخی اصفهان: ۱۱۵/
منابع و مآخذ: ۱۱۸

گزیده‌ای از آثار و ابنیهٔ تاریخی اصفهان (محمدحسین ریاحی)..... ۱۱۹

مسجد جامع اصفهان (مسجد جمعه): ۱۱۹/ چند ویژگی قابل توجه درمورد مسجد جامع: ۱۲۴/
میدان امام (میدان نقش جهان): ۱۲۵/ مسجد امام (مسجد جامع عباسی): ۱۲۶/ مسجد شیخ
لطف‌الله: ۱۲۸/ عمارت عالی‌قاپو: ۱۳۰/ کاخ چهلستون: ۱۳۲/ چند نکتهٔ قابل توجه دربارهٔ
چهلستون: ۱۳۴/ کاخ هشت بهشت: ۱۳۴/ مدرسهٔ چهارباغ: ۱۳۵/ مدرسهٔ ملا عبدالله شوشتری:
۱۳۷/ مدرسهٔ جدّهٔ بزرگ: ۱۳۷/ مدرسهٔ جدّهٔ کوچک: ۱۳۸/ مدرسهٔ نیم‌آورد (نیم‌آور): ۱۳۸/
مدرسهٔ کاسه‌گران: ۱۳۹/ منارهای اصفهان: ۱۴۱/ منارهٔ چهل‌دختران: ۱۴۱/ منارهٔ ساربان: ۱۴۱/
منارهٔ مسجد علی: ۱۴۲/ منارهٔ رهمان: ۱۴۲/ گنبد سلطان بخت آغا و دو منارهٔ در پشت: ۱۴۳/
دو منارهٔ دارالضیافه: ۱۴۳/ منارهٔ باغ قوشخانه: ۱۴۳/ منارجنبان: ۱۴۴/ آتشگاه: ۱۴۵/ پل‌های
تاریخی اصفهان: ۱۴۶/ پل الله‌وردی خان: ۱۴۶/ پل خواجو: ۱۴۷/ پل شهرستان: ۱۴۸/ پل مارتان:
۱۴۹/ پل سعادت‌آباد (پل جویی): ۱۴۹/ برخی از امامزاده‌های اصفهان: ۱۵۱/ درب امام: ۱۵۱/
بقعهٔ هارون ولایت: ۱۵۳/ امامزاده اسماعیل: ۱۵۳/ بقعهٔ امامزاده احمد: ۱۵۴/ کلیساهای جلفا:
۱۵۵/ مسجد حکیم: ۱۵۷/ مسجد لبنان: ۱۵۷/ بقعهٔ میرزا رفیع: ۱۵۸/ آرامگاه صائب: ۱۵۸/
خیابان چهارباغ: ۱۵۸/ حمام‌های اصفهان: ۱۵۹/ برخی از آثار تاریخی اصفهان از سده‌های
سیزدهم و چهاردهم هجری: ۱۶۱/ مدرسهٔ بزرگ صدر: ۱۶۱/ آرامگاه والد: ۱۶۲/ مسجد سید:
۱۶۲/ نگاهی به تخت‌فولاد: ۱۶۳/ موقعیت جغرافیایی و وجه تسمیهٔ تخت‌فولاد: ۱۶۳/
تخت‌فولاد در ادوار تاریخ: ۱۶۴/ گنج‌های پنهان در مزارات تخت‌فولاد: ۱۶۴/ جلوه‌های
معنوی عبادی در تخت‌فولاد: ۱۶۷/ ۲/ کثرت مشاهیر مدفون در آن: ۱۶۸/ ۳/ تنوع طرح و سبک
معماری بناها در دوره‌های گوناگون تاریخی: ۱۶۹/ سایر عناصر برجستهٔ تخت‌فولاد: ۱۷۰/
مساجد: ۱۷۰/ آب‌انبارها: ۱۷۱/ مادی‌ها: ۱۷۱/ سنگاب‌ها و سقاخانه‌ها: ۱۷۲/ کاروانسرای
تخت‌فولاد: ۱۷۳/ ۴/ جلوه‌های هنری در تخت‌فولاد: ۱۷۳/ نقوش و نمادها: ۱۷۳/ خوشنویسی،
کتیبه‌ها و سنگ نوشته‌ها: ۱۷۴/ شعر (ماده تاریخ): ۱۷۵/ منابع و مآخذ: ۱۷۶

هنر و معماری اصفهان (دکتر مریم قاسمی سیچانی) ۱۷۹

مقدمه: ۱۷۹ / تعریف معماری: ۱۸۵ / معماران و هنرمندان اصفهان: ۱۸۶ / توصیف چگونگی ساخت بنا به وسیله معماران اصفهان: ۱۸۸ / عوامل مؤثر در شکل‌گیری معماری اصفهان: ۱۹۰ / الف) عوامل درونی: ۱۹۰ / ب) عوامل بیرونی: ۱۹۷ / ویژگی‌های معماری اصفهان: ۲۰۰ / وحدت، هماهنگی و نظم معماری کل شهر: ۲۰۰ / درونگرایی، نقش و اهمیت حیاط مرکزی: ۲۰۰ / طراحی پایدار بناها (همسازی بناها با اقلیم و طراحی به صورت چهارفصل): ۲۰۲ / توجه همزمان به عملکرد و نمادپردازی، تجلی ایده بهشت: ۲۰۳ / اهمیت حیاط، ایوان، اتاق و تشکیل همه بناها از این عناصر: ۲۰۴ / خودبستگی و استفاده از امکانات بومی: ۲۰۴ / اهمیت معماری داخلی: ۲۰۵ / هماهنگی معماری داخلی فضا با طرح سازه‌ای آن: ۲۰۶ / اهمیت تزئینات و کاربرد رنگ در طراحی داخلی فضاها: ۲۰۶ / تزئینات و هنرهای وابسته به معماری اصفهان: ۲۰۹ / گچبری: ۲۰۹ / آجرکاری: ۲۱۱ / کاشی‌کاری: ۲۱۳ / آیینه‌کاری: ۲۱۷ / تزئینات چوبی (منبت، گره‌چینی، خاتم‌سرای و نقاشی روی چوب): ۲۱۸ / منابع و مآخذ: ۲۲۰

نمایه ۲۲۳

فهرست تصاویر

تصویر ۱. بقعه بابا رکن الدین.....	۶۴
تصویر ۲. بقعه آقا حسین خوانساری.....	۷۶
تصویر ۳. علامه مجلسی.....	۷۷
تصویر ۴. حاج آقا رحیم ارباب.....	۹۳
تصویر ۵. عکس هوایی از محلات تاریخی اصفهان.....	۱۰۲
تصویر ۶. در قدیمی مسجد سعید بن جبیر واقع در صحن شمالی درب امام.....	۱۰۴
تصویر ۷. خانه ویران شده قدیمی در نزدیکی بازارچه حمام وزیر.....	۱۰۸
تصویر ۸. طاق النعنه سرپوشیده سرای حاج کریم در بازار اصفهان.....	۱۱۱
تصویر ۹. نمایی از ایوان جنوبی مسجد جامع اصفهان.....	۱۲۰
تصویر ۱۰. پلان مسجد جامع اصفهان.....	۱۲۱
تصویر ۱۱. محراب الجایتو، تجلی هنر و معنویت.....	۱۲۳
تصویر ۱۲. نمایی از میدان امام (نقش جهان).....	۱۲۶
تصویر ۱۳. ورودی مسجد امام (مسجد جامع عباسی).....	۱۲۷
تصویر ۱۴. پلان مسجد امام (مسجد جامع عباسی).....	۱۲۸
تصویر ۱۵. نمای بیرونی مسجد شیخ لطف الله.....	۱۲۹
تصویر ۱۶. نمای بیرونی عمارت عالی قاپو.....	۱۳۱
تصویر ۱۷. نمای بیرونی کاخ چهلستون.....	۱۳۳
تصویر ۱۸. نمای بیرونی کاخ هشت بهشت.....	۱۳۵
تصویر ۱۹. مدرسه چهارباغ از زیباترین بناهای اواخر دوره صفوی.....	۱۳۶
تصویر ۲۰. ایوان غربی مدرسه نیم آورد (نیم آور).....	۱۳۹
تصویر ۲۱. سردر مدرسه میرزا شاه حسین مربوط به دوره شاه اسماعیل اول صفوی.....	۱۴۰
تصویر ۲۲. نمایی از مناره مسجد علی و سردر مدرسه سلطان محمد سلجوقی.....	۱۴۲
تصویر ۲۳. منارجنبان.....	۱۴۵
تصویر ۲۴. نمایی از آتشگاه اصفهان.....	۱۴۶
تصویر ۲۵. پل الله وردی خان.....	۱۴۷

- تصویر ۲۶. پل خواجو..... ۱۴۸
- تصویر ۲۷. سردر تاریخی صحن شمالی امامزاده درب امام..... ۱۵۱
- تصویر ۲۸. شیر سنگی در صحن شمالی امامزاده درب امام..... ۱۵۲
- تصویر ۲۹. مسجد شعیبا نخستین مسجد اصفهان در کنار امامزاده اسماعیل..... ۱۵۴
- تصویر ۳۰. کلیسای وانک..... ۱۵۶
- تصویر ۳۱. نمایی از خیابان چهارباغ..... ۱۵۹
- تصویر ۳۲. یک حمام قدیمی در اصفهان..... ۱۶۰
- تصویر ۳۳. پل خواجو شهر پورتراجایا مالزی برگرفته از معماری اصفهان..... ۱۸۱
- تصویر ۳۴. کارخانه ریصاف، تلفیق زیبایی از معماری سنتی و عملکردهای جدید..... ۱۸۳
- تصویر ۳۵. حوضخانه، فضای اقلیمی، خانه ادیب برومند، گز..... ۱۹۱
- تصویر ۳۶. خانه مایل ست از خانه های دوره قاجار در جلفا..... ۱۹۳
- تصویر ۳۷. ساخت سابات (کوچه سرپوشیده) برای امنیت و ایجاد سایه..... ۱۹۸
- تصویر ۳۸. حیاط مدرسه چهارباغ اصفهان..... ۲۰۲
- تصویر ۳۹. ارسی رنگین در خانه چرمی اصفهان..... ۲۰۷
- تصویر ۴۰. بخاری گچبری شده (تنگبری شده) خانه سولکیاس..... ۲۱۰
- تصویر ۴۱. آجرکاری در خانه های صفوی جلفا، معرق خانه خواجه پطرس..... ۲۱۳
- تصویر ۴۲. کاشی کاری در مسجد جامع اصفهان..... ۲۱۶

سخن مرکز

مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل در مدت شش سال فعالیت خود به لطف خداوند توانسته است با انتشار بیش از چهل جلد کتاب، برگزاری حدود شصت همایش و سخنرانی و تشکیل هجده دوره آموزشی گام‌های اولیه را برای پاسداشت قرن‌ها تلاش علمی، معنوی، فرهنگی و هنری اصفهانی‌ها و دوستان اصفهان در دوران اسلامی و پیش از اسلام بردارد.

مرکز اصفهان‌شناسی بر آن است تا در عصر گسترش فوق‌العاده اطلاعات راهی را ادامه دهد که حمزه اصفهانی (درگذشته حدود ۳۶۰ ه. ق) و حافظ ابونعیم (درگذشته ۴۳۰ ه. ق) آغاز کردند و استاد جلال‌الدین همایی (درگذشته ۱۳۵۹ ه. ش) با زحمات و دقت فراوان با نگارش تاریخ اصفهان در بخش‌های مختلف پی گرفت. فقدان یک کتاب با حجم کم و توضیح جنبه‌های مختلف تاریخ اصفهان ما را بر آن داشت تا از همراه گرانقدر مرکز اصفهان‌شناسی جناب آقای استاد محمدحسن ریاحی درخواست کنیم کتابی با این ویژگی‌ها، به‌خصوص برای دوره‌های آموزشی اصفهان‌شناسی، تألیف نمایند. اکنون با تشکر و قدردانی از ایشان و نیز جناب آقای دکتر محسن جاوری و سرکار خانم دکتر مریم قاسمی سیجانی، که در تألیف و تدوین این کتاب همکاری کردند، امیدواریم علاقه‌مندان به اصفهان‌شناسی بتوانند از این اثر محققانه بهره ببرند. در اینجا بار دیگر از توجه و حمایت شهردار محترم اصفهان، جناب آقای دکتر سقائیان‌نژاد؛ شورای اسلامی شهر اصفهان و رئیس محترم آن، جناب آقای مهندس عباس حاج‌رسولیا؛ معاون محترم فرهنگی اجتماعی شهرداری، جناب آقای تحویل‌پور؛ مدیرعامل محترم سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری، جناب آقای بیکی، و همکاران ارجمند سرکار خانم شهناز خواجه و جناب آقای علیرضا مساح تشکر می‌نمایم.

احمد زمانی

رئیس مرکز اصفهان‌شناسی

و خانه ملل

پیش گفتار

از دل من تحفه بر دعای صفاهان	باد صبا گر کنی هوای صفاهان
از لب من بوسه ده به پای صفاهان	چون رسی از گرد ره نخست فرود آی
نقد دلم ده به رونمای صفاهان	گر ننماید جمال خود به تو از ناز
جوید پرواز در فضای صفاهان	هر نفس از بال فکر طایر روحم
در دل و جانم زند صلاهی صفاهان	شوق به گلبانگ آه و نطق خیالی

میرزا محمداکبر دولت آبادی

در باب اصفهان اگر چه قرن هاست کتاب نوشته شده یا تألیفاتی رقم خورده است، باز هم تحقیقات و پژوهش‌ها مناسب است؛ چرا که با همه این کوشش‌ها در تألیف آثار و کتاب‌ها هنوز هم نکات بسیاری درباره آن برای نگارش، تحقیق و تبیین وجود دارد، از جمله اصفهان در دوران باستان، آثار و ابنیه ویران شده این شهر و نیز بناهایی که پس از قرن‌ها برجای مانده‌اند و از حیث هنری و معماری حرف اول را می‌زنند.

در زمینه رجال و مشاهیر بی‌مبالغه باید گفت شمار پرورش یافتگان در بحث دانش، هنر، فن و شعر و ادب چندان زیاد است که تذکره‌ها و کتب رجال و مشاهیر از عهده آن برنیامده‌اند و گرد آمدن آن همه سرآمد حتی در یک معجم و مجموعه بزرگ هم نمی‌گنجد. همه آنان که در این راه رفته و کوشش کرده‌اند با تمام زحماتی که کشیده‌اند گاهی از برخی از بزرگان و شخصیت‌ها غفلت نموده، آنها را از قلم انداخته‌اند.

اصفهان این شهر زیبای بر هامون نهاده که به گفته حکیم ناصر خسرو قبادیانی نیکوترین شهر پارسی‌گویان بود، همواره طبیعتی زیبا و دلپذیر داشت و از آب روان و جاری زاینده‌رود بهره‌مند بود. محله‌ها و باغ‌های زیبا و خرم از اصفهان باغ شهری ساخته بود. مسافرانی که از بلندای اطراف شهر آن را می‌دیدند بوستانی پهناور را توصیف کرده‌اند که گنبدهای فیروزه‌ای، مناره‌های آجری و خانه‌ها و بناهای دیگر در میان سرسبزی و زیبایی آن به چشم می‌خورد.

هنر هنرمندان اصفهان نه تنها در این شهر آثاری بزرگ و جلوه‌هایی از کمال و جمال را بنیان نهاده، بلکه در برخی از بلاد دیگر عالم نیز مؤثر بوده و زمینه‌های بالندگی را فراهم کرده است.

اثر حاضر، که به توصیه مدیر محترم مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل، جناب آقای استاد احمد زمانی، فراهم آمده است، بر آن است که جوانب مختلف مربوط به اصفهان را معرفی کند. البته این مختصر تنها بخشی از عظمت فرهنگ و تاریخ و آثار و مشاهیر اصفهان را به تصویر می‌کشد؛ ولی امیدوارم همین نیز بتواند به‌ویژه برای علاقه‌مندان و دوستداران میراث‌های این سرزمین سودمند باشد. در این راستا، از مساعدت‌ها و پژوهش‌های جناب آقای دکتر محسن جاوری و سرکار خانم دکتر مریم قاسمی سیچانی نیز استفاده شد. در اینجا لازم است که از ایشان تشکر نموده، توفیقات بیشتر آنان را از حضرت حق تعالی خواستار شوم.

همچنین شایسته است از مدیر محترم مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل و کلیه کارکنان این مرکز، به‌ویژه سرکار خانم شهرار خواجه که مرا در تدوین این اثر یاری نمودند، تشکر کنم. سربلندی و سعادت‌مندی همه آنان را از درگاه باعظمت ربوبی مسئلت دارم.

محمدحسین ریاحی

بائیز ۱۳۹۰